

De *Sonderweg*-these in de hedendaagse historiografie

De limieten van objectiviteit binnen het contemporaine debat over de Duitse geschiedenis

BACHELORSCRIPTIE

Student: Laurens Rebel

Studentnummer: 3987779

Onderwijsinstelling: Universiteit van Utrecht

Opleiding: Geschiedenis

Vak: Van Bismarck naar Hitler

Cursuscode: GesEindwerkstukBA – KI3V12012

Docent: dr. Reinbert Krol

Aantal Woorden: 8632

Plaats: Utrecht

Datum: 28-3-2017

Samenvatting

Mijn vergelijkend literatuuronderzoek richt zich op de vraag in hoeverre de geschiedschrijving door de 21^e-eeuwse auteurs Frits Boterman en Christopher Clark over Duitsland beïnvloed is door de Sonderweg-these. De Sonderweg-these is een visie die stelt dat Duitsland sinds 1871 op een uniek autoritair-militair pad was gekomen en dat dit pad onvermijdelijk tot het Derde Rijk zou leiden. Botermans boek *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden* (1996) en Christopher Clarks *The Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947* (2006) worden geanalyseerd op methodologisch, inhoudelijk en formuleringsniveau. Conflicterende, kritische en revisionistische benaderingswijzen betreffende de Sonderweg-these zullen binnen een historiografisch kader onderzocht worden. Daarnaast zal er een uiteenzetting van de belangrijkste verklaringsmodellen gegeven worden om het Sonderweg-debat bij de lezer te introduceren. Het werk van Clark en Boterman zal vergeleken worden met het werk van de 20^e-eeuwse Sonderweg-auteurs. Het onderzoek heeft de volgende resultaten opgeleverd:

- Inhoudelijk lijkt Boterman sterker beïnvloed door het Sonderweg-perspectief dan Clark. Boterman wijst de Sonderweg-these expliciet af, maar inhoudelijk onderbouwt Boterman het Sonderweg-perspectief door zijn enigszins eenzijdige karakterisering van de Duitse geschiedenis en door Botermans gedetermineerde gevolgtrekkingen.
- Clark weet op methodologisch niveau meer afstand te nemen van het Sonderweg-denken dan Boterman. Clark beschrijft zowel de autoritair-militaire aspecten van de Duitse geschiedenis als de liberale vooruitstrevende tendensen.
- Het taalgebruik van Boterman suggereert dat hij meer beïnvloed is door het Sonderweg-perspectief en gedetermineerd denken dan Clark. Clark benadrukt vaak dat processen schijnbaar onvermijdelijk zijn, waar Boterman ze als compleet onvermijdelijk karakteriseert.
- Verscheidene aannames binnen de Sonderweg-these hebben een hoog waarheidsgehalte, hierdoor blijft het Sonderweg-perspectief inhoudelijk deels onvermijdelijk en hardnekkig van aard.
- Dat er in Nederland weinig kritiek is op Botermans werk toont aan dat het Sonderweg-denken hier nog breed gedragen wordt.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van voornamelijk Duitse 20e-eeuwse literatuur over de Duitse geschiedenis. Verder zijn meerdere werken benut van Boterman, één boek van Clark, enkele recensies en verscheidene overzichtswerken.

Inhoudsopgave

Inleiding		2
I	De Sonderweg-these	2
II	Onderzoeksvraag	3
III	Onderzoeksmethode	4
IV	Bronnenkritiek	5
1.	De Sonderweg-these en het 20 ^e -eeuwse debat	7
	·De zestiger jaren ‘renaissance’ in Sonderweg-denken door Plessner en Fischer	7
	·Ernst Nolte en Jürgen Habermas de tachtiger jaren <i>Historikerstreit</i>	8
2.	Botermans <i>Moderne geschiedenis van Duitsland</i>	10
	·Botermans historiografische positionering en methode	10
	·Boterman inhoudelijk en de Sonderweg-these	11
	·Botermans taalgebruik en de Sonderweg-these	13
	·Conclusie Boterman	15
3.	Clarks <i>Iron Kingdom</i>	16
	·Clarks historiografische positionering en methode	16
	·Clark inhoudelijk en de Sonderweg-these	17
	·Clarks taalgebruik en de Sonderweg-these	19
	·Conclusie Clark	19
Conclusie		21
Literatuurlijst		23

Inleiding

I De Sonderweg-these

De Sonderweg-these is een theorie die stelt dat Duitsland een unieke westerse staat was die sinds het ontstaan gekant was tegen: modernisme, verlichting en democratische invloeden.¹ Problematisch aan de Sonderweg-these is het eenzijdige beeld dat de these schetst van de Duitse geschiedenis, hierdoor besteden Sonderweg-auteurs te veel aandacht aan aspecten die de Sonderweg-these verder ondersteunen en te weinig aan contraderende feiten. Het Sonderweg-perspectief suggereert dat er een causaal verband bestaat in de Duitse geschiedenis en stelt dat het Duitse keizerrijk onvermijdelijk zou eindigen in het Derde Rijk. Het positivistische karakter van de Sonderweg-these suggereert dat er één lijn in de geschiedenis bestaat, terwijl de geschiedenis zich ook anders had kunnen onvouwen en geen gedetermineerd proces ondergaat. Het was de Engelse filosoof David Hume (1711-1716) die verwoordde dat er geen causaal verband bestaat tussen hetgeen dat direct voorafgaat aan het volgende moment, tenzij er een noodzakelijke relatie tussen twee gebeurtenissen bestaat.²

De Sonderweg-these werd al vroeg in de 19^e eeuw door nationalisten geformuleerd, zij meenden dat de Duitse machtscultuur en volkseenheid zich onderscheidde van het democratiserende westen en waren hier trots op. Minder positief was de Duitser Helmuth Plessner die in 1934 om politieke redenen Duitsland ontvluchtte, hij benutte als eerste de Sonderweg-these om de ideologische voorgeschiedenis van het nationaalsocialisme te verklaren tijdens een hoorcollege. Plessner benadrukte dat Duitsland gekant was tegen modernisme, verlichting en democratische invloeden.³ Zijn theorie zou pas grootschalige bekendheid vergaren toen hij deze visie verwoordde in het boek *Die verspätete Nation* (1959).⁴ In mijn scriptie zal de term Sonderweg-these verwijzen naar Plessners interpretatie en auteurs die hierop voortbouwen. Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw wordt de Duitse historiografie overheerst door deze visie op de Sonderweg-these. Volgens dit perspectief dient alles met betrekking tot het Derde Rijk bestudeerd te worden als voortvloeisel uit de unieke Duitse geschiedenis, die zich niet onvouwde volgens een 'normaal' West-Europees democratiseringsproces.⁵ De mislukte Duitse revoluties van 1848-1849 en het ontstaan van een groot Duits militair-autoritair keizerrijk in 1871, moesten onvermijdelijk in het nazisme eindigen. De conservatieve elite had in 1871 sleutelposities binnen bestuur, leger, bureaucratie en diplomatie ingenomen en zij belemmerde sindsdien het Duitse democratiseringsproces.⁶

De Duitse geschiedschrijving na 1945 wordt ruwweg gekenmerkt door twee visies die het ontstaan van het Derde Rijk verklaren. De nationaal-conservatieve visie van Friedrich Meinecke

---

¹ J. den Hollander, 'Helmuth Plessner. Historische plaatsbepaling van het nationaal socialisme', in: Henri Knop, Han van Ruiten en Arie J. Vanderjagt (red.), *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997) 255-266, aldaar 256.

² Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 2008) 61, 62.

³ den Hollander, 'Helmuth Plessner', 256.

⁴ Ibidem, 256.

⁵ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden* (Amsterdam 1996) 13; den Hollander, 'Helmuth Plessner', 256.

⁶ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 13.

beschouwde het Derde Rijk als een vreemde discontinuïteit binnen de Duitse geschiedenis.⁷ Deze visie werd als erg mild gezien door veel wetenschappers, vooral door sociologen en historici die tussen 1933-1945 Duitsland moesten verlaten om politieke redenen. Deze wetenschappers hadden in de woorden van Chris Lorenz: ‘nog een appeltje te schillen met Duitsland en vooral met de Duitse historici die aanvankelijk het Derde Rijk als een discontinuïteit en als een ongeluk karakteriseerden.’⁸

De andere visie met als grondlegger Plessner benadrukt dat er juist een hoge mate van continuïteit bestaat tussen de Pruisisch-Duitse geschiedenis en het Derde Rijk. Met name de vergaande autoriteit van de staat en de prominente positie van het leger sinds 1871 tonen deze continuïteit. Deze tendens naar militarisering en autoritair beleid ontstond mede doordat Duitsland laat tot een eenheid was gesmeed en een militair kwetsbare geografische positie had op het Europese continent. Deze visie van Plessners boek *Die verspätete Nation* zou in de jaren zestig door Fischer, Hans-Ulrich Wehler, Hans Mommsen en nog veel andere historici benut worden en verscheidene nieuwe inzichten verschaffen betreffende het ontstaan van het Derde Rijk.⁹ Het Sonderweg-perspectief zou destijds veelvuldig benut worden door historici, vandaar dat het zinvol is om te analyseren of dit perspectief nog steeds invloed heeft op hedendaagse geschiedschrijving.

II. Onderzoeksvraag

Mijn scriptie zal dit onderzoeken: “In hoeverre is de geschiedschrijving over Duitsland van de 21^e-eeuwse auteurs Frits Boterman en Christopher Clark beïnvloed door de Sonderweg-these?” De Sonderweg-these staat centraal in het werk van veel 20^e-eeuwse auteurs en vertroebelt mogelijk het beeld dat zij schetsen van de Duitse geschiedenis. In het eerste hoofdstuk zal het Sonderweg-debat geschetst worden aan de hand van enkele gerenommeerde auteurs en argumenten. Het is van belang om dit debat te schetsen, omdat de onderzoeksvraag historiografische context nodig heeft om de standpunten en nuances van Boterman en Clark te kunnen positioneren en de analyses begrijpelijk te maken. Vandaar dat het eerste hoofdstuk de volgende deelvraag behandelt: “Wie zijn de belangrijkste auteurs en wat zijn de visies binnen het klassieke 20^e-eeuwse Sonderweg-debat?”

De deelvraag van het tweede hoofdstuk luidt: “In hoeverre heeft Botermans geschiedschrijving over Duitsland zich onttrokken aan het Sonderweg-perspectief op methodologisch, inhoudelijk en formuleringsniveau?” Boterman stelt in zijn boek *Moderne geschiedenis van Duitsland* dat de Sonderweg-these een contraproductieve en omslachtige tunnelvisie oplevert vanuit het perspectief 1933-1945. Hij beschouwt de Sonderweg-these als een enigszins simplistische analyse om de complexe Duitse geschiedenis te beschrijven en stelt net als de Duitse historicus Thomas Nipperdey, dat de ontwikkelingen in Duitsland niet verschillen van die elders in Europa.¹⁰ Boterman zegt de Sonderweg-these te verwerpen en pretendeert lijnrecht tegenover Plessner, Fischer en Wehler te

---

⁷ P. Dassen en Ton Nijhuis, ‘Geschiedenis, identiteit en taboe. De tegenwoordigheid van het verleden van de Bondsrepubliek’, in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis (red.), *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 9-22, aldaar 11.

⁸ C. Lorenz, ‘De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945. Posities, problemen en discussies’, in: Herman Beliën, Gert J. van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991) 141-180, aldaar 156, 157.

⁹ Fritz Fischer, *Krieg der Illusionen. Die Deutsche politik von 1911-1914* (Düsseldorf 1969) 40, 41; den Hollander, ‘Helmuth Plessner’, 256.

¹⁰ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 14, 15.

staan, die een oorzakelijk verband zien tussen het Derde Rijk en de Pruisisch-Duitse voorgeschiedenis.¹¹ Botermans werk verschilt op methodologisch niveau soms eveneens weinig van de Sonderweg-auteurs. Boterman legt de nadruk op Pruisen, focust op het ontbreken en blokkeren van liberaliserende tendensen, omschrijft de autoritair-militaire Duitse 'Obrigkeitsstaat' en beschrijft het onverminderd Duits burgerlijk verlangen naar autoritaire leiders. Hij beschrijft dat Duitsland een Eigenweg heeft bewandeld, mede doordat het liberalisme zich nooit tot hoofdstroming ontwikkelde.¹² Eigenweg is een vertaling van Sonderweg en door dit taalgebruik verschilt Botermans werk vrij weinig van Plessners Sonderweg-perspectief.

De deelvraag van het derde hoofdstuk is: "In hoeverre heeft Clarks geschiedschrijving over Duitsland zich onttrokken aan het Sonderweg-perspectief op methodologisch, inhoudelijk en formuleringsniveau?" De titel van Clarks boek *Iron Kingdom. The rise of Prussia and the downfall 1600-1945*, (2006) doet vermoeden dat zijn boek sterk door de Sonderweg-these is beïnvloed en de continuïteitsvisie zou beaamen. Het openingsargument van Clark toont echter dat hij zich zoveel mogelijk neutraal wil opstellen en alle militaire, autoritaire, alsook vooruitstrevende tendensen binnen Pruisen wil beschrijven. 'The reader of these pages will encounter neither the bleak, warmongering termite-state of some Prussophobe treatises, nor the cosy fireside scenes of the Prussophile tradition.'¹³ Clark laat zijn boek in 1947 eindigen omdat destijds de geallieerden een wet ondertekenden die definitief de Pruisische staat zou beëindigen.¹⁴ De schuldvraag over het ontstaan van het Derde Rijk werd destijds bij het autoritaire Pruisen gelegd en het opheffen van Pruisen leek een makkelijke manier om Duitse remilitarisering te voorkomen. Clark ageert hier tegen en beschrijft uitgebreid negatieve en positieve aspecten om de volledige historische context van Pruisen te schetsen.¹⁵ Mijn onderzoek zal analyseren in welke mate de Sonderweg-these zijn werk beïnvloedt, zelf benadrukt Clark compleet neutraal te zijn als Australische buitenstaander die meer dan 50 jaar na de val van het Derde Rijk schrijft over Pruisen.¹⁶ De volgende paragraaf zal de keuze voor de auteurs verantwoorden en beperkingen van het onderzoek aangeven.

III. Onderzoeksmethode

Mijn onderzoeksmethode is een vergelijkend literatuuronderzoek naar de invloed van de Sonderweg-these op het werk van Christopher Clark en Frits Boterman. Dit onderzoek is van belang omdat de Sonderweg-these vanaf de jaren 60 tot op heden het historiografisch debat over de Duitse geschiedenis beïnvloedt. Historici moeten trachten om paradigma's los te laten om genuanceerde geschiedschrijving te kunnen beoefenen. Het feit dat het Sonderweg-debat bij elk controversieel boek weer oplaait toont aan dat het Derde Rijk nog altijd belangstelling wekt en dat deze geschiedenis een met emotie beladen thema blijft. Conflicterende perspectieven over het ontstaan van het Derde Rijk veroorzaken heftige discussies en emoties binnen en buiten het wetenschappelijke debat over de Sonderweg-these. Deze discussies roepen heftige emoties op doordat het Sonderweg-perspectief de hele Duitse geschiedenis vanaf het ontstaan tot 1945

---

¹¹ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 13.

¹² Ibidem, 22.

¹³ Christopher Clark, *Iron Kingdom. The rise and downfall of Prussia 1600-1947* (Londen 2006) xxiii.

¹⁴ Ibidem, xix, xxi.

¹⁵ Ibidem, xxiii.

¹⁶ Ibidem, xxiii.

bestempelt als autoritair, militair en machtsbelust.¹⁷

Clark is gekozen vanwege zijn internationale bekendheid en externe perspectief. Hij is geboren in Australië, hij promoveerde en doceert aan de universiteit van Cambridge. Clark is de enige niet-Duitse historicus ooit die de *Deutscher Historikerpreis* (2010) kreeg voor de sterke nuance in zijn boeken over de Duitse geschiedenis. In mijn onderzoek zal Clarks boek *Iron Kingdom. The rise of Prussia and the downfall 1600-1945* centraal staan. Clark beschrijft in dit boek de geschiedenis van de Pruisische staat gedurende de 347 jaar dat deze heeft bestaan. Clark stelt dat de nalatenis van Pruisen zowel positief als negatief beschouwd kan worden.¹⁸ Clark stelt nadrukkelijk dat hij geen kant wil kiezen binnen het Sonderweg-debat, hij probeert slechts een balans te schetsen van hoe autoritair of liberaal Pruisen was. Verder benadrukt Clark dat hij als Australische auteur een neutraler perspectief kan hanteren dan collegae die dichter op de materie zitten.¹⁹ Clark heeft naast *Iron Kingdom* slechts twee boeken geschreven over Duitsland: *Kaiser Wilhelm II. A life in power* (2000) en *The Politics of Conversion. Missionary Protestantism and the Jews in Prussia, 1728-1941* (1995).

De keuze voor Boterman is te verklaren aangezien Boterman aangeeft beïnvloed te zijn door de gebeurtenissen gedurende de Duitse bezettingstijd van Nederland.²⁰ Botermans gekleurde perspectief kan een contrasterend intern perspectief bieden ten opzichte van het externe perspectief van Clark. Verder is Boterman één van de weinige Nederlandse auteurs die veelvuldig over de Duitse geschiedenis heeft gepubliceerd in de 20e en 21e eeuw: *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden* (1996), *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (1996), *Duitse Dichters en denkers* (2008), *Cultuur als macht. Een cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (2013) en nog verscheidene andere boeken. Botermans boek *Moderne geschiedenis van Duitsland* ontleent impliciet schijnbaar veel aan de Sonderweg-these, maar expliciet wijst Boterman de Sonderweg-these af. Deze discrepantie tussen wat Boterman zegt en doet is als fenomeen *an sich* onderzoekswaardig.²¹

Het onderzoek beperkt zich tot de analyse van voornamelijk twee auteurs, conclusies zullen hierdoor niet volledig generaliseerbaar zijn. Beide auteurs zijn gerenommeerde historici daarom zijn de conclusies deels generaliseerbaar, ondanks de beperkte omvang van het onderzoek. Vanwege de vakbekwaamheid van de auteurs is het waarschijnlijk dat zij felle kritiek zouden krijgen, indien zij deels achterhaald werk schreven. De paragraaf hierna zal eerdere recensies en kritiek op Boterman en Clark tonen.

IV. Bronnenkritiek

Clark noch Boterman hebben kritiek ontvangen op hun overzichtswerken over de Duitse geschiedenis. De recensies in kranten over Botermans *Moderne geschiedenis van Duitsland* zijn positief en benadrukken dat Boterman met reden zich expliciet kant tegen de Sonderweg-these en dat hij daarvan afwijkt.²² Alleen op Botermans boek *De Duitse Daders* was openlijk felle kritiek te

---

¹⁷ Dassen en Nijhuis, 'Geschiedenis, identiteit en taboe', 11-13, 15.

¹⁸ Clark, *Iron Kingdom*, xxii.

¹⁹ Ibidem, xxiii.

²⁰ Frits Boterman, *Duitse daders. De jodenvervolging en de nazificatie van Nederland* (Utrecht 2013) 7.

²¹ Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 14, 22.

²² Wim Slagter, 'Moderne Duitse geschiedenis: tussen Trauma en Traum' (versie 10 januari 1997), <https://www.trouw.nl/cultuur/moderne-duitse-geschiedenis-tussen-trauma-en-traum~a6671a56/> (21 februari 2017).

vinden van hoogleraar vaderlandse geschiedenis Bart van der Boom. Van der Boom stelt: 'In dit boek poneert Boterman wel dat hij het oneens is met mijn perspectief in mijn boeken, maar er wordt geen afwijkend eigen perspectief geboden door Boterman.'²³ In Botermans *Moderne geschiedenis van Duitsland* zie ik Van der Booms observatie deels terug, hier keert Boterman zich tegen het Sonderweg-perspectief en biedt Boterman geen afwijkend eigen perspectief.

De recensies over *Iron Kingdom* benadrukken veelal dat het boek genuanceerd is. Het enige kritiekpunt is dat Clarks werk een uitgebreide versie is van Sebastian Haffners boek *Preussen ohne Legende* (1979), waarin ook een zo objectief mogelijk beeld van Pruisen wordt geschetst.²⁴ Clarks *Iron Kingdom* heeft tevens een recensie gehad van Boterman. Hij concludeerde dat Clarks boek als belangrijkste conclusie had: 'Germany was not Prussia's fulfilment – here I anticipate one of the central arguments of this book - but it's undoing'.²⁵ Later zal duidelijk verklaard worden waarom dit argument de geschiedenis als gedetermineerd karakteriseert. Dat Boterman dit aanwijst als belangrijkste conclusie van Clark toont dat Boterman een voorkeur heeft voor conclusies die een deterministisch element suggereren. Het is frappant dat Clark dit als één van de belangrijkste conclusies van zijn boek aandraagt, temeer omdat Clark vaak bewust wegstuurt van dergelijk suggestief determinisme. William Jones' essay 'Modern Germany. Light at the end of the Sonderweg?' stelt dat Clark een uniek perspectief toevoegt aan het Sonderweg-debat. Clark analyseert de *long durée* vanuit een lokaal georiënteerd perspectief. Clark stelt dat de grond in Brandenburg slecht was, dat er geen natuurlijke grenzen waren en dat de opkomst van Pruisen als grootmacht door compromis en overleg mogelijk was. Jones stelt dat hierdoor Clarks karakterisering van de Pruisische geschiedenis botst met de karakterisering van eerdere auteurs, omdat Clark benadrukt dat het zeer onwaarschijnlijk was dat Brandenburg-Pruisen het machtigst zou worden.²⁶ Het hoofdstuk hierna zal dieper ingaan op het 20^e-eeuwse debat en verscheidene Sonderweg-auteurs.

---

²³ Bart van der Boom, 'Zo komen we niet verder II. Nogmaals Duitse Daders' (versie 9 januari 2016), <http://wijwetennietsvanhunlot.blogspot.nl/2016/01/zo-komen-we-niet-verder-ii.html#more> (21 februari 2017).

²⁴ Jaap Engelsman, 'Pruisen' (versie 10 november 2006), <https://www.nrc.nl/nieuws/2006/11/10/pruisen-11227289-a1042614> (21 februari 2017).

²⁵ Clark, *Iron Kingdom*, xxiii; Jaap Engelsman, 'Pruisen' (versie 10 november 2006), <https://www.nrc.nl/nieuws/2006/11/10/pruisen-11227289-a1042614> (21 februari 2017).

²⁶ New Political Science. A journal of politics and culture, 'Modern Germany. Light at the End of The Sonderweg?' (versie 3 maart 2017), <http://www.tandfonline.com.proxy.library.uu.nl/doi/full/10.1080/07393140701741005> (22 november 2007).

1. De Sonderweg-these en het 20^e-eeuwse debat

De zestiger jaren 'renaissance' in Sonderweg-denken door Plessner en Fischer

In dit hoofdstuk zal de historiografische context en het debat omtrent de Sonderweg-these geschetst worden. Er bestaan grofweg twee visies die het ontstaan van het Derde Rijk verklaren. De nationaal-conservatieve visie van Gerhard Ritter en Friedrich Meinecke beschouwt het Derde Rijk als een discontinuïteit binnen de Duitse geschiedenis.²⁷ Dit perspectief zou tot in de jaren zestig de boventoon voeren in de Duitse geschiedschrijving. Ritter benadrukt discontinuïteit en beargumenteert dat 1933-1945 als een 'bedrijfsongeval' beschouwd moest worden, dat voortkwam uit de verplicht geïmporteerde democratie van Versailles.²⁸ De tweede visie gaat er vanuit dat er juist een hoge mate van continuïteit bestaat tussen de Pruisisch-Duitse geschiedenis en het Derde Rijk.²⁹

De discontinuïteitsvisie van Ritter zou in de jaren zestig langzaam verdrongen worden door de continuïteitsvisie van Plessner en Fischer. Vooral door Fischers boek *Griff nach der Weltmacht* (1961) zou deze nieuwe continuïteitsvisie met focus op de interne Duitse politiek verder doordringen in de historiografische wereld. In dit boek probeert hij te achterhalen of de Duitse expansiedrang en *Weltpolitik* ontstond door de kwetsbare geografische ligging van Duitsland of door een intern klassenconflict. Fischer stelt dat de gehele militaire en politieke top sinds 1912 een oorlog wilde ontketenen. Het belangrijkste bewijs voor deze stellingname was het September-memorandum opgesteld onder de Duitse kanselier Theobald von Bethman Hollweg. In dit memorandum werd de annexatie van vrijwel heel Europa omschreven als belangrijkste oorlogsdoel van de Duitse politiek.³⁰ In een later werk *Hitler war kein Betriebsunfall* (1992) pleit Fischer wederom voor de continuïteitsvisie. In dit boek betoogt hij dat Hitler op veel vlakken voortbouwt op de nalatenschap van de Duitse koning-keizer Wilhelm II (1859-1941) en benadrukt Fischer dat Moltke en Wilhelm II al spraken over: 'de definitieve strijd tussen Slaven en Teutonen.'³¹ Fischer stelt dat in de Eerste Wereldoorlog ook een beeld van Rusland was ontstaan als grote anti-Duitse macht. Door dit Russische imago ontstond in Duitsland een anti-Russische stemming, waardoor Hitlers gedachtegoed sterk beïnvloed was. In 1914 bestond in de Duitse Militaire academies al de overtuiging dat een preventieve oorlogsstrategie tegen Rusland noodzakelijk was. Vanwege de numerieke meerderheid van de Russische bevolking zou een aanval onsuccesvol zijn, tenzij de Duitsers tegen een onvoorbereid Russisch leger kwamen te staan.³² Operatie Barbarossa, de onverwachte grootschalige Duitse aanval in 1941 op Russisch grondgebied, is de verwezenlijking van dit plan uit 1914.

Fischers boek *Krieg der Illusionen* is een schoolvoorbeeld van het *Primat der Innen* perspectief, want hij bestudeert hierin de interne Duitse politiek van 1911-1914 vanuit deze zienswijze. Het *Primat der Innen* perspectief focust op het binnenland en stelt dat Duitsland niet door externe factoren een sterk autoritaire-militaire periode en politiek kende, maar juist door interne factoren.³³ Fischers studie toonde dat conservatieve krachten richting gaven aan het Keizerrijk, want zowel het officierskorps als de bureaucratie bestonden bijna uitsluitend uit conservatieven.³⁴ Verder

---

²⁷ Dassen en Nijhuis, 'Geschiedenis, identiteit en taboe', 11.

²⁸ Lorenz, 'De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945', 152, 153; Dassen en Nijhuis, 'Geschiedenis, identiteit en taboe', 11, 12.

²⁹ Fischer, *Krieg der Illusionen*, 40, 41.

³⁰ Fritz Fischer, *Hitler war kein Betriebsunfall. Aufsätze* (München 1992) 160.

³¹ Ibidem, 36.

³² Ibidem, 36, 37.

³³ Lorenz, 'De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945', 156, 157.

³⁴ Fischer, *Krieg der Illusionen*, 41.

beschreef hij dat een latent antisemitisme al wijdverspreid was onder bureaucraten en adellijke families tijdens het Wilhelminische tijdperk.³⁵ Fischer en vele Sonderweg-auteurs met hem, stellen dat de Duitse autoritaire elite liberalisering wisten te blokkeren. Hans Rosenberg is één van de belangrijke auteurs van de continuïteitsvisie: Eckhart Kehr en Rosenberg zouden samen aanvankelijk de continuïteitsvisie en de sociaaleconomische benadering ten aanzien van de Duitse geschiedenis introduceren.³⁶ In Rosenbergs boek *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy* (1958) beschrijft hij dat de aristocratie van Pruisen in de 18^e eeuw de binnenlandse politiek domineert met civiele en militaire bureaucratie. Rosenberg stelt dat er zelfs nieuwe 'minderwaardige adel' werd gecreëerd om voldoende bureaucratistische 'elite' te hebben.³⁷

Een tweede belangrijke groep van voorstanders van de sociaaleconomische benaderingswijze in de zestiger jaren bestond uit: Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka en de broers Wolfgang en Hans Mommsen. Wehler stelt in *Das Deutsche Kaiserreich* (1973) dat Duitsland een eigenaardig militarisme kende, dat het hele Duitse leven doordrenkte: een sociaalmilitarisme. Dit sociaalmilitarisme met de concepten van eer, militair denken en militair gedrag zou de hele maatschappij beïnvloeden tot 1945.³⁸ Hans Mommsen stelt in *Die Verspielte Freiheit* (1989) dat tijdens de Weimarrepubliek de ontevredenheid toenam onder de middenklasse door een tekort aan daadkracht bij gematigde partijen en door hyperinflatie, tevens was deze middenklasse niet bereid om de politieke situatie en economische schade van na de Eerste Wereldoorlog te accepteren.³⁹ De toenemende ontevredenheid onder de middenklasse leidde tot een groter aantal NSDAP-stemmers dan voorheen ooit werd aangenomen door historici.⁴⁰ Mommsen liet zien dat het Derde Rijk ook door interne spanningen en sociaaleconomische factoren was ontstaan. De benadering van de sociaaleconomische analyse die deze historici hanteerden werd de kritische, historische sociale wetenschap genoemd. Dit perspectief sloot aan bij Rosenberg, omdat het dezelfde zienswijze en argumenten hanteerde. Deze historici onderzochten eveneens de invloed van industriële en agrarische belangengroepen op de politiek van het Duitse Keizerrijk. Door Wehler, de gebroeders Mommsen en Kocka ontstond er algemene methodologische vernieuwing met als richtlijn de methode van Kehr en Rosenberg, zij benadrukten het belang van sociaaleconomische herinterpretatie van de Duitse geschiedenis.⁴¹ Het tachtiger jaren debat over de Sonderweg-these zal in de volgende paragraaf geschetst worden.

Ernst Nolte en Jürgen Habermas de tachtiger jaren *Historikerstreit*

De Holocaust zou permanent een zwarte bladzijde blijven in de Duitse historiografie; toekomstige historiografie zou altijd overschaduwd worden door Hitler, aldus de Britse historicus Peter Watsons

---

³⁵ Fischer, *Krieg der Illusionen*, 42.

³⁶ Lorenz, 'De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945', 157-159.

³⁷ Hans Rosenberg, *Bureaucracy, aristocracy and autocracy. The Prussian experience 1660-1815* (Cambridge 1958) 161-163.

³⁸ Hans-Ulrich Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen 1973) 156.

³⁹ Hans Mommsen, *Die Verspielte Freiheit. Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang 1918 bis 1933* (Berlijn 1989) 226, 247, 496.

⁴⁰ Conan Fischer, *The rise of the nazis* (Manchester 1995) 101; Mommsen, *Die Verspielte Freiheit*, 495, 496.

⁴¹ Lorenz, 'De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945', 157.

boek *German Genius* (2010).⁴² De verwerking van dit traumatische verleden was buitengewoon moeilijk voor de Duitse natie: 'Vergangenheit, die nicht vergehen will', aldus Ernst Nolte.⁴³ Dat het debat zou blijven voortduren, werd duidelijk tijdens de Historikerstreit in de jaren tachtig. Nolte stelt in zijn boek *Das Vergehen der Vergangenheit* (1987) dat de Russische Bolsjewieken zich niet schuldig hadden gemaakt aan eenzijdige massavernietiging van weerlozen, daarentegen was de vernietiging binnen Hitlers Holocaust wel met de Gulag te vergelijken. Beiden waren nieuw in hun ongekennd destructieve aard en grootschaligheid en hierdoor volgens Nolte vergelijkbaar.⁴⁴

Jürgen Habermas, destijds West-Duitslands toonaangevende socioloog en filosoof, leverde kritiek op deze vergelijking in het weekblad *Die Zeit*.⁴⁵ Habermas richtte zich fel tegen tendensen binnen historiografie om het nationaalsocialisme te relativiseren. Linkse historici steunden Habermas' kritiek, terwijl rechtse historici zich schaarden achter de door Habermas bekritiseerde Nolte en Andreas Hillgruber.⁴⁶ De Historikerstreit zou uitvoerig door de Duitse media gevolgd worden, hetgeen aantoont dat de belangstelling, emoties en de verdelende werking van het Sonderweg-debat, onverminderd aanwezig waren tijdens de jaren tachtig. Vandaar is het een belangrijke vraag hoeveel er daadwerkelijk is veranderd in de decennia na dit debat, temeer omdat in de decennia voorafgaand aan de jaren tachtig ook verdeeldheid en niet de nuance voorop stond tussen historici. In de volgende hoofdstukken zal onderzocht worden in welke mate het werk van Boterman en Clark beïnvloed is door het Sonderweg-perspectief.

---

⁴² Peter Watson, *The German Genius. Europe's Third Renaissance, the Second Scientific Revolution, and the Twentieth Century* (Londen 2010) 4, 5.

⁴³ Ernst Nolte, *Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit* (Berlin 1987) 7.

⁴⁴ Ibidem, 53, 54.

⁴⁵ Charles S. Maier, *The unmasterable past. History, holocaust and German national identity* (Cambridge 1988) 2,3; Imanuel Geiss, *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit* (Berlin 1988) 51.

⁴⁶ Geiss, *Die Habermas-Kontroverse*, 41.

2. Botermans *Moderne geschiedenis van Duitsland*

Botermans historiografische positionering en methode

Op methodologisch niveau maakt Boterman zich deels schuldig aan het gebruik van het Sonderweg-perspectief. Boterman stelt dat het zinvol is om twee eeuwen terug te gaan om de situatie van het hedendaags Duitsland te analyseren, dit tijdvak wordt tevens vaak door Sonderweg-auteurs bestudeerd. Boterman neemt slechts een enigszins bredere tijdsspanne.⁴⁷ Hij stelt dat de Pruisische legerleiding als reactie op het verlies van 1806 tegen Frankrijk, de Franse revolutionaire strijdlust en nationalistische retoriek overnamen in het eigen leger.⁴⁸ Door dergelijke opmerkingen is er veel te zeggen voor het standpunt dat Botermans boek een pleidooi is voor de Sonderweg-these, met als ijkpunten 1806 en 1871.

Boterman beschrijft dat de malaise in Duitsland die voortkwam uit de Franse bezettingstijd vanaf 1806 functioneerde als katalysator. De Franse bezettingstijd bracht innovatie en modernisering op gang om onder het Franse juk van oppressie uit te komen, dit was tevens de reden dat Frankrijk in 1866 verloor van Duitsland. Vanaf dat moment werd de politieke machtsrivaliteit tussen Duitsland en Frankrijk steeds sterker en zouden er sterke revanchistische gevoelens tussen beide landen voortbestaan tot 1945.⁴⁹ Gevoelens die op lange termijn Duitsland in een dieper isolement dreven en pas zouden wegebben na de Tweede Wereldoorlog. Men kan desondanks niet stellen dat dit escalerende proces nergens stopgezet had kunnen worden, terwijl Boterman dit vaak suggereert. Boterman stelt dat Bismarck een 'onvoltooide' natie achterliet met een sterk verlangen naar een Groot-Duitsland, waar zijn vermijd-confrontatie politiek bewust geen aandacht aan besteedde. Hij beschrijft dat Bismarcks rol als kanselier na 1890 was uitgespeeld en dat het Duits verlangen naar een Groot-Duitsland duidelijker zichtbaar werd, hierdoor werd beleid expansief ingesteld en oorlogszuchtig.⁵⁰ Botermans boek is hierdoor niet heel vernieuwend in zijn methode en conclusies. Boterman voegt wel toe aan het Sonderweg-perspectief dat de Franse bezettingstijd en de wankel nalatenschap met spanningen van Bismarck, redenen waren waardoor Duitsland in een sterk autoritair-militair isolement terecht zou komen.

Boterman suggereert soms methodes en componenten van het Sonderweg-perspectief te benutten en bekrachtigen. De nalatenschap van Bismarck zou aldus Boterman per se tot twee wereldoorlogen moeten leiden voordat er een stabiele overheid zou kunnen ontstaan. Verder stelt hij dat de Eerste Wereldoorlog door een combinatie van interne en externe druk onvermijdelijk was. De Franse bezettingstijd en Bismarcks sociaal-politieke nalatenschap met spanningen, lijkt Boterman aan te wijzen als factoren die onvermijdelijk tot een militair-revanchistisch Duitsland en de wereldoorlogen zouden leiden. Boterman beschrijft tevens dat de militaire en politieke top voornamelijk uit oorlogszuchtige pro-keizerrijk conservatieve elite bestond. Deze elite oefende druk uit voor verdere militarisering, hetgeen Duitsland ook langzaam richting een dieper isolement zou sturen. Gezamenlijk met keizer Wilhelm II en zijn Weltpolitik zou de Eerste Wereldoorlog onvermijdelijk zijn, aldus Boterman.⁵¹ Botermans eerdere werk *De Duitse Phoenix* versterkt het idee dat hij op methodologisch vlak veel gemeen heeft met de Sonderweg-auteurs. Hier stelt Boterman dat de conservatieven en Junkers de macht behielden in Duitsland, dit sluit aan bij Fischers

---

⁴⁷ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 17.

⁴⁸ Ibidem, 41, 42.

⁴⁹ Ibidem, 118.

⁵⁰ Ibidem, 128.

⁵¹ Ibidem, 118, 128, 152, 163.

Sonderweg-analyse in *Krieg der Illusionen*.⁵² Botermans meest recente boek *Cultuur als macht, cultuurgeschiedenis van Duitsland* (2013) versterkt deze indruk. In dit boek stelt Boterman dat de Duitse cultuuruitingen gedurende de laatste twee eeuwen de nationale identiteit van Duitsland en de politieke ontwikkelingen aldaar in hoge mate hebben bepaald.⁵³ Boterman betoogt dat *Cultuur als macht* het Sonderweg-perspectief ondersteunt, maar eraan toevoegt dat het sociaaleconomische perspectief niet genoeg was. Het aspect van cultuur en de onderlinge wisselwerking met politiek en macht werd compleet verwaarloosd in het werk van voorafgaande Sonderweg-auteurs, Boterman meldt dat hij dit bewust als nieuwe analyse wil toevoegen aan het Sonderweg-perspectief.⁵⁴ In dit werk uit 2013 lijkt Boterman zichzelf eerder als een zeer innovatieve Sonderweg-auteur te karakteriseren, dan als een individu dat ageert tegen de Sonderweg-these. Hierin linkt Boterman allerlei kunstenaars aan de opkomst van het Derde Rijk en legt uit dat cultuur bepaalt hoever de politiek mag gaan.⁵⁵ De *Über Mensch* van Friedrich Nietzsche, de ‘quasiwetenschappelijke’ basis van Houston Stewart Chamberlain voor het idee van een Arische-Germaanse droomwereld, was aldus Boterman een belangrijke schakel tussen Bayreuth en Hitler.⁵⁶ Boterman stelt: ‘Hier lopen, zoals we zullen zien, duidelijke lijnen van het *fin de siècle* naar het Derde Rijk.’⁵⁷ Het woord schakel suggereert hier dat de raciaal hiërarchische denkers in één gedetermineerde lijn staan van steeds radicaler wordend gedachtegoed, met als eindpunt Hitler. *Cultuur als macht* toont een nieuwe onderzoeksrichting binnen het Sonderweg-debat en lijkt Boterman binnen het Sonderweg-debat te plaatsen. De volgende paragraaf zal Botermans argumentatie analyseren.

Boterman en de Sonderweg-these op inhoudelijk

Botermans boek *Moderne geschiedenis van Duitsland* stelt dat het gebruik van het Sonderweg-perspectief nadelige effecten heeft: de Weimarrepubliek raakt onderbelicht, de Sonderweg-these vervreemdt Duitsland van zijn Europese context, er ontstaat te veel aandacht voor Pruisen, de rol van het buitenland wordt nihil en individuele actoren worden onderbelicht.⁵⁸ De Sonderweg-these levert kortweg een omslachtig perspectief dat de Duitse geschiedenis bestudeert vanuit 1933-1945, daarnaast vindt Boterman de Sonderweg-these een te simplistische analyse om een accurate beschrijving te geven van de Duitse geschiedenis.⁵⁹

Botermans conclusies in *Moderne geschiedenis van Duitsland* verschillen echter weinig van verscheidene gerenommeerde Sonderweg-auteurs. Zo stelt hij dat Hitler aan de macht kwam door hyperinflatie en economische tegenslagen, dit sluit aan bij de reeds genoemde H. Mommsen.⁶⁰ Mommsen benadrukte ook dat de inertie van de politieke leiders en de zware economische depressie met hyperinflatie, de grootste drijfveren waren voor gematigden om NSDAP te stemmen. Boterman schrijft dat Bismarck na 1871 verdere ‘preventieve’ oorlogen wilde voorkomen, dikwijls

---

⁵² Frits Boterman & Willem Melching, *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996) 20,21; Fischer, *Krieg der Illusionen*, 40, 41.

⁵³ Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Utrecht 2013) 7.

⁵⁴ Ibidem, 9-13.

⁵⁵ Ibidem, 9-13.

⁵⁶ Ibidem, 9-13, 201, 225.

⁵⁷ Ibidem, 225.

⁵⁸ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 14, 15.

⁵⁹ Ibidem, 14, 15.

⁶⁰ Ibidem, 300; Mommsen, *Die Verspielte Freiheit*, 226, 247, 496.

tegen de wil van de legerleiding in. Boterman stelt tevens dat Bismarck in 1878 de rijksdag wist te ontbinden, terwijl in 1881 meer conservatieve ambtenaren werden aangesteld om de Pruisische macht in het ambtenarenapparaat te vergroten. Niet veel later zou dit autoritaire karakter versterkt worden wanneer het militaire apparaat rechtstreeks onder keizerlijk gezag werd geplaatst in 1883.⁶¹ Dit toont aan dat Fischers visie van oorlogszuchtige elites in de militaire top toch veel raakvlakken heeft met Botermans karakterisering van de Duitse geschiedenis.⁶²

De overlap tussen Boterman en Sonderweg-auteurs wordt vergroot doordat Boterman benadrukt dat de aristocratische monarchie als machtsbasis de bureaucratie, aristocratie en legerleiding had, waarin de elite de machtsposities bezette.⁶³ Deze visie heeft veel overeenkomsten met het perspectief van Rosenberg en Fischer, beiden benadrukken het belang van bureaucratie en aristocratie als machtsbasis van de elite.⁶⁴ Boterman beschrijft ook dat antisemitisme gestaag toenam in 1878 en 1879 door een antisemitisch *Völkisch* nationalisme met pressiegroepen die superioriteitsdenken en de mythe van het Arische ras propageerden.⁶⁵ Boterman stelt tevens dat Pruisisch militarisme een voedingsbodemp voor het Derde Rijk zou zijn en dat de verschuiving van liberalen naar rechts in het politieke spectrum een ontwikkeling was, die leidde tot radicaal nationalisme met weinig ruimte voor universele waarden en democratische principes.⁶⁶ Verder besteedt Boterman buitengewoon veel aandacht respectievelijk aan Pruisen en Bismarck, terwijl hij zelf Sonderweg-auteurs om die reden bekritiseert en stelt dat Duitsland meer is dan uitsluitend de geschiedenis van 1871-1933 en Pruisen alleen.⁶⁷ Boterman benadrukt in zijn *Moderne geschiedenis van Duitsland* dat er wel veel continuïteiten bestaan tussen het Keizerrijk en het Derde Rijk te weten op autoritair-, militair- en antisemitisch vlak. Boterman schetst anderzijds weinig voorbeelden die het liberale of vooruitstrevende karakter van het Duitse volk benadrukt. Dit boek van Boterman is hierdoor meer beïnvloed door het Sonderweg-denken dan hij zelf wil erkennen. *De Duitse Phoenix* lijkt net als Botermans laatstgenoemde werk inhoudelijk soms schijnbaar beïnvloed door het Sonderweg-denken. In *De Duitse Phoenix* benadrukt hij dat het gebrek aan politieke consensus en economische stabiliteit de basis vormden voor het uiteenvallen van de Weimarrepubliek.⁶⁸ Botermans conclusie betreffende de Weimarrepubliek is hierdoor wederom niet afwijkend van Sonderweg-auteur H. Mommsen in *Die Verspielte Freiheit*.⁶⁹ Verder benadrukt Boterman dat Duitsland een *Verspätete Nation* was en dit sluit aan bij Plessner de grondlegger van de Sonderwegthese van 1934.⁷⁰ De volgende paragraaf analyseert in hoeverre Botermans taalgebruik door het Sonderweg-perspectief beïnvloedt is.

---

⁶¹ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 146.

⁶² Ibidem, 125, 126; Fischer, *Krieg der Illusionen*, 40, 41.

⁶³ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 129.

⁶⁴ Ibidem, 129; Fischer, *Krieg der Illusionen*, 40, 41; Rosenberg, *Bureaucracy, aristocracy and autocracy*, 161, 162.

⁶⁵ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 138.

⁶⁶ Ibidem, 175.

⁶⁷ Ibidem, 14, 144.

⁶⁸ Boterman & Melching, *De Duitse Phoenix*, 12, 13.

⁶⁹ Ibidem, 12, 13; Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 300; Mommsen, *Die Verspielte Freiheit*, 226, 247, 496.

⁷⁰ Boterman & Melching, *De Duitse Phoenix*, 20; den Hollander, 'Helmuth Plessner', 256.

Boterman de Sonderweg-these en taalgebruik

Boterman wijst expliciet de Sonderweg-these af, maar gebruikt desondanks veelvuldig de retoriek van de Sonderweg-these.⁷¹ Hij verwoordt dat Duitsland een 'Eigenweg' heeft bewandeld doordat liberalisme zich nooit tot hoofdstroming ontwikkelde in Duitsland.⁷² Boterman hanteert hier de term Eigenweg en pretendeert hiermee een nieuwe beschrijving van de Duitse geschiedenis weer te geven, maar Eigenweg is een vertaling van Sonderweg. Dit geeft Boterman geen duidelijk afwijkend perspectief van andere Sonderweg-auteurs. Boterman stelt dat de Sonderweg-these ondanks enkele waardevolle componenten een te monocausale en selectieve verklaring is voor de Duitse geschiedenis na 1871.⁷³ In *De Moderne geschiedenis van Duitsland* schemert sterk gedetermineerd denken door en dit lijkt te suggereren dat Boterman beïnvloed is door de Sonderweg-these. Boterman heeft hierdoor in zijn geschiedbeschrijving meer gemeen met de klassieke Sonderweg-auteurs dan hij wil erkennen. Zo stelt hij bijvoorbeeld over Bismarck en diens nalatenis: 'Wat hij (Bismarck) niet voorzag, was dat Duitsland niet één keer, maar nog twee maal ten onder moest gaan om een stabiele republiek te worden.'⁷⁴ Dit suggereert dat het hele Duitse autoritaire-militaire historische proces van 1871 tot 1945 onvermijdelijk was. Deze suggestie wordt versterkt door de verwoording dat Duitsland nog tweemaal moest vallen, waardoor Boterman lijkt te kiezen voor een geschiedopvatting die geschiedenis als gedetermineerd en niet open presenteert.⁷⁵ Verder beschrijft hij dat in de Wilhelminische periode de internationaal-politieke spanningen zo hoog opliepen dat oorlog onvermijdelijk werd.⁷⁶ Demilitarisering, pacificering en andere opties waren geen valide mogelijkheden volgens Boterman. Dit gedetermineerde perspectief wordt ook gebruikt door de Sonderweg-auteurs, immers zij analyseren het tijdperk 1871-1933 aan de hand van wat er in de periode 1933-1945 is gebeurd. Boterman stelt dat de Duitse geschiedenis niet louter een optelsom is van verkeerde beslissingen van individuen en van structurele fouten, maar suggereert hiermee impliciet dat de Duitse geschiedenis wel voor een aanzienlijk deel bestaat uit een optelsom van individuele en structurele fouten.⁷⁷ Boterman stelt retorisch of het Keizerrijk niet bijeen werd gehouden door onverenigbare krachten die uiteindelijk wel tot de ondergang ervan moesten leiden. Hij beschrijft dat Bismarcks beleid een situatie achterliet die onvermijdelijk tot de ondergang van het Keizerrijk zouden leiden. De Duitse regering werd voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog langzaam gedwongen tot het oorlogsscenario, aldus Boterman. Er werd binnenlandse druk uitgeoefend door marine, leger en keizer ter voortzetting van grootschalige vlootpolitiek, hoewel internationale druk tegen verdere Duitse vloot opbouw was. Ondertussen bedreven omliggende landen en grootmachten alliantiepolitiek. Boterman stelt dat de snel groeiende Russische macht grote tijdsdruk op de Duitsers zette om te militariseren en dat hierdoor oorlog als laatste redmiddel dichterbij kwam.⁷⁸ De manier waarop Boterman stelt dat oorlog als laatste redmiddel dichterbij kwam, versterkt een ondertoon van Sonderweg-denken bij Boterman. Alsof alles in de geschiedenis gedetermineerd zou zijn en andere mogelijkheden niet bestonden: demilitarisering, pacificering of het feit dat Gavrilo Princip (1894-1918) had kunnen missen met zijn schot op de aartshertog Frans

---

⁷¹ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 14, 15.

⁷² Ibidem, 22.

⁷³ Ibidem, 14.

⁷⁴ Ibidem, 160.

⁷⁵ Ibidem, 160.

⁷⁶ Ibidem, 128.

⁷⁷ Ibidem, 25.

⁷⁸ Ibidem, 202, 203.

Ferdinand (1863-1914) van Oostenrijk, hetgeen de directe aanleiding was tot de Eerste Wereldoorlog. Botermans beschrijvingen lijken andere historische opties een imaginair karakter te geven, omdat hij suggereert dat verscheidene historische gebeurtenissen en processen noodzakelijk waren.

Botermans andere werk uit de 20^e eeuw lijkt soms nog sterker beïnvloed te zijn door het deterministisch denken. Botermans boek *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* stelt bijvoorbeeld: 'De nationaalsocialistische Hitler-staat en de marxistische-leninistische dictatuur van de Deutsche Demokratische Republik (DDR) waren twee extreme kanten van het Duitse probleem dat in 1871 met de stichting van het keizerrijk was ontstaan.'⁷⁹ Dit laat zien dat Boterman zelfs samen met de Hollandse auteur W. Melching de geschiedenis alsnog soms karakteriseert als gedetermineerd. Alsof de stichting van het Duitse keizerrijk onvermijdelijk een kettingreactie zou veroorzaken die uiteindelijk moest leiden tot Hitler, Stalin en de uiteindelijke oost-west splitsing van Duitsland zelf. In *De Duitse Phoenix* gebruiken Boterman en Melching de term *Sonderbewustsein*, deze term is nauw verbonden met de Duitse *Geist* en kon geactiveerd worden door Duitse leiders ter geestelijke legitimering van de oorlog.⁸⁰ Met een dergelijke term proberen de auteurs weg te sturen van de Sonderweg-these, maar *Sonderbewustsein* lijkt eerder het Sonderweg-perspectief en elementen daarvan te ondersteunen. *Sonderbewustsein* benadrukt immers de unieke aard van het Duitse volk en functioneert aldus Boterman en Melching als een factor die Duitsland herhaaldelijk richting autoritair-militaire periodes zou sturen. Dit bewustzijn werd gevormd tijdens de Franse bezettingstijd van Duitsland en kwam verder tot groei in 1871, net als de Duitse nationalistische gevoelens. Hierdoor is *Sonderbewustsein* nauw verbonden met het concept van één Duits volk en Duits nationalisme, waardoor het moeilijk is om *Sonderbewustsein* los te koppelen van het Sonderweg-perspectief. De term *Sonderbewustsein* reflecteert voornamelijk dat Boterman en Melching de retoriek en het epistèmè van de Sonderweg-these benutten.

Botermans woordkeuze suggereert dermate veelvuldig dat de geschiedenis gedetermineerd is dat het lijkt alsof hij sterk door het Sonderweg-denken beïnvloed is. Botermans *Eigenweg*, het *Sonderwegbewustsein*, Botermans schakels en de soms eenzijdige militair-autoritair karakterisering van de Duitse geschiedenis suggereert dat Botermans oeuvre richting het Sonderweg-perspectief neigt. Botermans schrijfstijl suggereert dat hij een Nederlands voorbeeld is van een innovatieve Sonderweg-auteur.

De woordkeuzes van Boterman suggereren zo vaak dat het Sonderweg-denken bij hem aanwezig is, dat het lijkt alsof Boterman een gekleurd beeld schetst dat juist bij de Sonderweg-auteurs past. Het feit dat Boterman een heel boek wijdt aan het introduceren van een nieuw perspectief dat de Sonderweg-these uitbreidt, wekt het gevoel dat Sonderweg-denken een grote rol speelt in zijn analyse over Duitsland. Opmerkelijk is om te zien dat de emeritus-hoogleraar tussen 1996 en 2013 zo weinig is afgeweken van de Sonderweg-these en er eigenlijk geen kritiek op zijn werk is verschenen. Boterman citeert het NRC Handelsblad op de kaft van zijn werk *Moderne geschiedenis van Duitsland*: 'Frits Boterman komt het compliment toe dat zijn boek zeker niet onderdoet voor de werken van gerenommeerde Duitse auteurs.' Dit laat zien dat in Nederland waarschijnlijk nog geen uitgesproken kritische houding is ontstaan betreffende de Sonderweg-these.

---

⁷⁹ Boterman & Melching, *De Duitse Phoenix*, 11.

⁸⁰ *Ibidem*, 27, 28.

Conclusie Boterman

Boterman lijkt op alle geanalyseerde niveaus door de Sonderweg-these beïnvloed, frappant is dat Boterman zich expliciet tegen de Sonderweg-these uit. Het is bijna onmogelijk om geen enkel element van de Sonderweg-these te erkennen, hetgeen aantoont dat de Sonderweg-these meer onontkoombaar is dan Boterman wil toegeven. Boterman stelt namelijk dat de Sonderweg-these slechts enkele waardevolle componenten bevat. Zelfs de meest objectieve historici moet erkennen dat Duitsland nooit liberale revoluties meemaakte zoals de Amerikanen, Fransen of Britten. Dat Duitsland door het gebrek aan revoluties op een uniek autoritair pad terecht kwam, terwijl de rest van Europa begon te liberaliseren.⁸¹ Het hoge waarheidsgehalte van de Sonderweg-these is echter geen verklaring voor het suggestieve determinisme van Boterman in zijn werk *Moderne geschiedenis van Duitsland*, maar het kan wel verklaren waarom veel auteurs nog steeds naar de Sonderweg-these lijken te neigen. Boterman karakteriseert de periode 1800-1945 met veel nadruk op autoritair-militaire aspecten en Pruisen, waardoor zijn werk op een Nederlandse vertolking van klassiek Sonderweg-denken lijkt. Zelden beschrijft Boterman het liberale, vrije of vooruitstrevende karakter van het Duitse volk. Dat verscheidene conclusies van Boterman een gedetermineerd karakter suggereren, versterkt het gevoel dat hier een Nederlandse versie van Sonderweg-denken doorschemert, temeer omdat Sonderweg-auteurs ook de Duitse geschiedenis van 1871 tot 1945 als gedetermineerd karakteriseren. Botermans methodes neigt door zijn nadruk op grote structuren naar de zestiger jaren sociaaleconomische kritische benadering van de Sonderweg-these. Het hoofdstuk hierna zal analyseren in hoeverre Clark beïnvloedt is door de Sonderweg-these.

---

⁸¹ Clark, *Iron kingdom*, xx; Maier, *The unmasterable past*, 103.

3. Clarks *Iron Kingdom*

Clarks historiografische positionering

Clark stelt dat de nalatenis van Pruisen op twee manieren gezien kan worden: positief of negatief. Positieve auteurs benadrukken veelal de efficiënte Pruisische bureaucratie, de sterke anti-corruptie mentaliteit en de Pruisische hardheid tegen verloedering van conservatieve waarden en normen. Auteurs die Pruisen als negatieve invloed beschouwen besteden meer aandacht aan Pruisisch militarisme, verovering, arrogantie en despotisme.⁸² Clark stelt nadrukkelijk dat hij geen kant wil kiezen binnen de Sonderweg-discussie, hij probeert slechts een balans te schetsen van hoe autoritair of liberaal Pruisen daadwerkelijk was.⁸³

Clarks boek kan methodologisch vergeleken worden met het werk van klassieke Sonderweg-auteurs door de focus op Pruisen, echter hanteert hij ook anderen zienswijze om de Pruisische geschiedenis beter te doorgronden. Hij stelt dat het begrijpen van de opkomst en ondergang van Pruisen centraal staat in zijn historiografie, maar Sonderweg-auteurs hebben ook een sterke focus op Pruisen.⁸⁴ Verder kan men Clarks werk deels vergelijken met het werk van Friedrich Meinecke *Brandenburg, Preussen, Deutschland*. Beide auteurs vergelijken hoe autoritair Bismarck, Friedrich Wilhelm I en Frederik de Grote waren tegenover de militaire leiders.⁸⁵ Clark vergelijkt tevens meerdere malen de legerstructuur onder Bismarck met de Pruisische legers onder Frederik de Grote. Clark benadrukt dat legers van het land leefden of betaalden voor consumptie, omdat bevoorradingsstreinen vaak nog te laat aankwamen zoals bij de slag om Königgrätz in 1866.⁸⁶ Hij legt evenals Meinecke nadruk op het feit dat de generaals van Bismarck bijna niks in te brengen hadden over de militaire gang van zaken. Clark beschrijft dit uitvoerig aan de hand van de oorlog om Schleswig-Holstein in 1864, waarin Bismarck de militaire commandant en broer van de koning prins Frederik Karel van Pruisen (1828-1885) beveelt om de Deense forten van Düppel in te nemen. De commandant zag het militaire nut ervan niet in, omdat dit veel manschappen, geld en tijd zou kosten. Bismarck stelde dat de commandanten geen zeggenschap hadden over besluitvorming en dat deze inname politieke doeleinden had, hierover hadden de legercommandanten geen inzicht noch zeggenschap. Eén van Bismarcks belangrijkste doelstellingen was een grootschalige oorlog met andere Europese mogendheden vermijden en dit wist Bismarck altijd te bewerkstelligen, na het aftreden van Bismarck escaleerden Duitse oorlogen nog feller en sneller.⁸⁷

Meinecke onderschrijft discontinuïteit, maar stelt anderzijds dat het Derde Rijk wel voortbouwde op een sterke basis van Duits patriotisme en militarisme, de nalatenschap van Bismarck.⁸⁸ In later werk zou Meinecke zich meer begeven richting de continuïteitsvisie en stellen dat de ware schande van het Pruisische systeem de aard van het systeem zelf is. Het was succesvol onder Frederik de Grote (1740-1786), Otto von Bismarck (1862-1890) en Duits keizer Wilhelm I (1861-1888), omdat zij zelf autoritair waren ingesteld.⁸⁹ De generaals van Frederik en Bismarck hadden binnen de politiek helemaal niks in te brengen en hierdoor functioneerde het systeem, onder minder

---

⁸² Clark, *Iron Kingdom*, xxii.

⁸³ Ibidem, xxiii.

⁸⁴ Ibidem, xxiii.

⁸⁵ Ibidem, 38, 39, 67-69, 536; Friedrich Meinecke, *Brandenburg, Preussen, Deutschland* (Stuttgart 1979) 629, 630.

⁸⁶ Clark, *Iron Kingdom*, 38, 39, 67-69, 536; Meinecke, *Brandenburg, Preussen, Deutschland*, 629, 630.

⁸⁷ Clark, *Iron Kingdom*, 528, 529; Meinecke, *Brandenburg, Preussen, Deutschland*, 629, 630.

⁸⁸ Friedrich Meinecke, *Die deutsche Katastrophe* (1946 Wiesbaden) 26.

⁸⁹ Meinecke, *Brandenburg, Preussen, Deutschland*, 629.

autoritaire regenten was het Pruisische systeem wankel, aldus Meinecke.⁹⁰ Door zijn aandacht voor zowel continuïteit als discontinuïteit is deze benadering enigszins overeenkomstig met Clarks *Iron Kingdom*. Toch moet men de raakvlakken ook zeker niet overdrijven Clark stelt namelijk dat Brandenburg-Pruisen een grootmacht werd door Pruisische heersers die bedreven waren in overleg en compromis, terwijl Meinecke stelt dat militaire-autoritaire heersers succes hadden.⁹¹

In Clarks werk is tevens het *Primat der Innen* perspectief over het algemeen dominant, maar er wordt wel duidelijk meer rekening gehouden met de visie van *Primat der Aussen* dan bij Boterman; in het *Aussen* perspectief staat de invloed van het buitenland op Duitsland en Duitse politiek centraal. Het benaderingsperspectief van conflicten wordt soms verschoven en de historische context wordt dan meestal vanuit meerdere perspectieven beschreven, bijvoorbeeld vanuit het perspectief van naties die in een oorlog met Pruisen terecht komen.⁹² Clark breekt anderzijds wel op veel vlakken met het Sonderweg-perspectief dat het autoritaire karakter van Pruisen benadrukt, omdat hij louter focust op een zo objectief mogelijke beschrijving en een zo veelzijdig mogelijk beeld van de opkomst en val van het Pruisische rijk. Clarks werk is hierdoor een veelzijdig werk dat autoritaire, militaristische, antisemitische elementen toont en tegelijkertijd lokale liberale, verlichte, tolerante en bureaucratische tendensen een plaats probeert te geven. Klassieke Sonderweg-auteurs benadrukken voornamelijk het autoritair-militaire karakter en laten nuances weg om het Sonderweg-perspectief nog eenzijdiger weer te geven dan deze in werkelijkheid was. Clark weet bewust de eenzijdige interpretatie te vermijden en probeert een balans te vinden die Pruisen weergeeft in zijn ware aard. Het volgende hoofdstuk zal analyseren in hoeverre Clarks argumentatie raakvlakken heeft met de Sonderweg-auteurs.

Clark en de Sonderweg-these inhoudelijk

Clark benadrukt dat elke visie van de Sonderweg-these wel een perspectief van gedeeltelijke of moeizame Duitse modernisering omvat, desondanks benadrukt hij wel dat Pruisen een moeizame en zeker niet probleemloze modernisering onderging.⁹³ Clark schaart zich hierdoor met zijn inleiding onder de klassieke Sonderweg-these auteurs, auteurs waar hij tegen ageert. Clark benadrukt dat in 1841 de Pruisische koning een antisemitisch edict vervaardigde en voorlegde aan het kabinet. Het edict verplichtte de Pruisische Joodse bevolking tot registratie, dit koninklijk edict ontzegde tevens het Joodse deel van de bevolking belangrijke militaire posities te bekleden in het Pruisische leger. Dit edict is uiteindelijk nooit verwezenlijkt, maar het toont aan dat in de hoogste aristocratische Pruisische kringen antisemitisch gedachtegoed voortleefde. Inhoudelijk sluit deze beschrijving aan bij de analyse van Fischer betreffende het voortbestaan van Pruisisch antisemitisme onder de conservatieve elite.⁹⁴

Nadat beraad op regionaal niveau aantoonde dat er te weinig draagkracht bestond voor het edict onder ambtenaren om het te verwezenlijken, heeft de minister van binnenlandse zaken de

---

⁹⁰ Meinecke, *Brandenburg, Preussen, Deutschland*, 629, 630.

⁹¹ Ibidem, 629, 630; New Political Science. A journal of politics and culture, 'Modern Germany. Light at the End of The Sonderweg?' (versie 3 maart 2017), <http://www.tandfonline.com.proxy.library.uu.nl/doi/full/10.1080/07393140701741005> (22 november 2007).

⁹² Clark, *Iron Kingdom*, 523-526.

⁹³ Ibidem, xx, xxi.

⁹⁴ Ibidem, 444, 445; Fischer, *Krieg der Illusionen*, 42.

koning afgeraden het edict in werking te laten treden, temeer omdat de bureaucraten juist een legale status wilden gaan verlenen aan de Joodse minderheden. De bureaucraten wezen op het succes van deze maatregel in Frankrijk, Holland, Engeland en België.⁹⁵ Clark benadrukt dat dit niet de volgzaam *Untertanen* van de koning en de staat zijn zoals de Sonderweg-these beschrijft; onderdanen die altijd klaarstonden om de wil van een autoritair despoot uit te voeren. De oorlogszuchtige elites in de militaire en politieke top die Fischer beschreef worden uitvoerig beschreven bij Clark. Hij beschrijft dat de koning in 1848 meerdere malen de legerleiding en de kroonprins moest weerhouden van buitensporig agressief optreden tegen Berlijn. De militaire en politieke top rondom de koning kwam destijds louter met hardhandige maatregelen zoals bombardementen om controle over Berlijn terug te krijgen na 1848, maar de koning zou dit negeren en via een 'valse' constitutie en vreedzame oplossingen de conservatieve koninklijke macht waarborgen.⁹⁶

Historici moeten het respect van de koning voor onderdanen ook niet overdrijven, aldus Clark. Hij beschrijft dat in Berlijn in 1848 allerlei burgers zich in groepen verzamelden om te protesteren. Deze burgers gingen zelf 'politieke' partijen oprichten na de Franse revolutie, om democratische zeggenschap te verwerven. Deze protesten zouden al snel aangepakt worden door de Berlijnse politiecommandant in opdracht van de keizer. De politiecommandant stuurde 's nachts militairen op pad om de stedelijke protesten te breken. Dit korps kende echter limieten aan de macht die zij had: zo moest zij eerst driemaal de wet tegen volksopstand van 1835 voorlezen en driemaal een waarschuwingssein geven, alvorens een soldaat hardhandig mocht optreden tegen burgers.⁹⁷ Clark benadrukt dat er in 1848 een dermate grimmige sfeer heerste dat elk persoon in uniform in levensgevaar verkeerde, tenzij deze militairen met een aanzienlijk aantal waren. Respect voor het Pruisische-Duitse uniform en het autoritair-militaire gezag zou niet altijd in Duitsland en Pruisen als een vanzelfsprekendheid gelden, een opvatting die soms teveel doorschemert in het werk van Sonderweg-these auteurs.⁹⁸

Inhoudelijk is Clark dus zeker niet te vergelijken met de standaard Sonderweg-auteurs en is zijn werk te genuanceerd en veelzijdig voor dergelijke vergelijkingen. Zo stelt Clark dat de moeite die is gestoken in de functionerende *Zollverein* (handelsunie) toont dat Pruisen de progressieve en liberale kracht had om een Duitse consensus onder deelstaten te creëren onder leiding van Pruisen.⁹⁹ Clark benadrukt dat Pruisische educatie op lagere scholen een sterk liberaal anti-autoritair karakter had in 1840.¹⁰⁰ Volgens Clark was het probleem van de revolutie van 1848 dat parlementarisering van de monarchie wel op gang kwam, maar desondanks ontstond er geen demilitarisering.¹⁰¹ De paragraaf hierna zal kijken in hoeverre Clarks taalgebruik Sonderweg-denken suggereert.

---

⁹⁵ Clark, *Iron Kingdom*, 444, 445.

⁹⁶ Ibidem, 468-478.

⁹⁷ Ibidem, 469, 470.

⁹⁸ Ibidem, 469, 470.

⁹⁹ Ibidem, 394, 470, 471.

¹⁰⁰ Ibidem, 406, 407.

¹⁰¹ Ibidem, 530.

Clark de Sonderweg-these en woordkeuze

Clarks woordkeuzes suggereren soms een deterministische geschiedsoopvatting. Zo stelt Clark dat de Duitse eenwording niet het vervullen was van een Pruisische toekomst, maar eerder de factor werd die Pruisen zelf uiteindelijk zou opheffen.¹⁰² Daarnaast stelt Clark dat het Rijnland voorbestemd was om één van de grootmachten van Europese industrialisatie en economische groei te zijn.¹⁰³ Door dergelijke opmerkingen is duidelijk dat hij af en toe in zijn taalgebruik het Sonderweg-perspectief aanhangt, omdat hier een causaliteit in de geschiedenis wordt gesuggereerd waardoor geschiedenis niet open wordt gepresenteerd. Clark suggereert hier namelijk dat de Duitse eenwording onder leiding van Pruisen onvermijdelijk naar de Eerste en de Tweede Wereldoorlog zou sturen en de daaruit voortkomende opheffing van de Pruisische staat zelf in 1947, omdat zij de schuld kregen van de militarisering van Duitsland. Hij suggereert daarnaast dat Europa's ontstaan vooraf bepaald was en ook een vredig proces zou zijn, waarbij het Rijnland tot grote economische bloei zou komen ten gunste van Duitsland.

Verder stelt Clark dat het nieuws over de Pruisische overwinning van de slag bij Königgrätz (1866) en de capitulatie van Oostenrijk, het oude liberale parlementaire Duitse anti-oorlogsuitgaven blok onvermijdelijk zou breken. Pacifistische liberalen in de rijksdag konden niet meer de legitimiteit van de militaire hervormingen betwisten.¹⁰⁴ Clark presenteert met dit argument de geschiedenis en sommige historische processen als gedetermineerd. Het oude liberale blok had alsnog kunnen blijven voortbestaan en kunnen eisen dat militaire Pruisische macht aan concrete civiele doeleinden verbonden moest blijven, zoals in Clausewitz *Vom Kriege* (1832). De mogelijke verbondenheid tussen leger en concrete civiele doeleinden zou niet ontstaan in Duitsland, de Pruisische militaire macht bleef hierdoor onder de keizer functioneren zonder civiele controle.¹⁰⁵

Clark is veelal voorzichtiger dan Boterman in zijn woordkeuze en taalgebruik en weet hierdoor vaker dan Boterman Sonderweg-these ondersteunende woorden en woordkeuzes te vermijden. Zo zegt Clark bijvoorbeeld vaker dat het leek of oorlog onvermijdelijk was, waar Boterman stelt dat overheden gedwongen werden tot het oorlogsscenario of dat door oplopende druk oorlog onvermijdelijk werd.¹⁰⁶ Verder beschrijft Clark tevens dat de nieuwe Oostenrijkse minister Friedrich Ferdinand von Beust in 1866 hoopte dat de Zuid-Duitse staten, eventueel in samenwerking met Frankrijk, het Pruisen van Bismarck zouden gaan bestrijden.¹⁰⁷ Een dergelijke opmerking toont duidelijk hoe open de geschiedenis is en hoeveel mogelijke uitkomsten er bestaan binnen de geschiedenis.¹⁰⁸

Conclusie Clark

Concluderend kan men stellen dat de inhoudelijke veelzijdigheid van Clarks boek betreffende de liberale en autoritaire kanten van Pruisen, waarschijnlijk een objectiever beeld schetst van de geschiedenis van Pruisen dan Botermans werk. Clark benadrukt sterk dat er een constitutionele fout

---

¹⁰² Clark, *Iron Kingdom*, xxiii.

¹⁰³ Ibidem, 391.

¹⁰⁴ Ibidem, 520.

¹⁰⁵ Ibidem, 327.

¹⁰⁶ Ibidem, 532, 533.

¹⁰⁷ Ibidem, 546, 547.

¹⁰⁸ Ibidem, 546, 547.

was die ervoor zorgde dat het civiele ambtenarenapparaat geen controle had over het militaire apparaat vanaf 1848-1850. Wetsartikel 63 van de Pruisische constitutie stelde dat de keizer bepaalde welke omvang en hoeveel divisies het rijksleger zou hebben, terwijl wetsartikel 60 verklaarde dat de rijksdag bepaalde wat de omvang van het leger in vreedstijd moest zijn.¹⁰⁹ Men kan zich waarschijnlijk terecht afvragen of dit wel een fout was, want Boterman en vele Sonderweg-auteurs met hem stellen dat de machtsbasis van de aristocratie en monarchie feitelijk bij de bureaucratie lag.¹¹⁰ Nadrukkelijk stelt Clark dat de civiele en militaire commandoketens alleen convergeerden onder de keizer vanaf 1900.¹¹¹

Op methodologisch vlak heeft Clark sterke overeenkomsten met klassieke Sonderweg-auteurs, maar door zijn focus op een accurate neutrale geschiedschrijving van Pruisen weet Clark objectiever te werk te gaan dan veel Sonderweg-auteurs en Boterman. Clark benadrukt ook dat de opkomst van Brandenburg-Pruisen erg onwaarschijnlijk was en mogelijk was door dynamische heersers, compromis en constant overleg en niet door het autoritair-militarisme van het Sonderweg-perspectief.¹¹² Verder weet Clark heel bewust constant de veelheid aan liberale en autoritaire aspecten te tonen, terwijl Boterman voornamelijk militaire elementen en autoritaire tendensen beschrijft binnen Pruisen. Bij Clark zijn er veel voorbeelden die expliciet tonen dat de geschiedenis anders had kunnen lopen, terwijl dergelijke voorbeelden zelden voorkomen bij Boterman. Ter afsluiting volgt hierna mijn conclusie en een aanbeveling voor vervolg onderzoek.

---

¹⁰⁹ Clark, *Iron Kingdom*, 603.

¹¹⁰ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 129.

¹¹¹ Clark, *Iron Kingdom*, 606.

¹¹² *New Political Science. A journal of politics and culture*, 'Modern Germany. Light at the End of The Sonderweg?' (versie 3 maart 2017),

<http://www.tandfonline.com.proxy.library.uu.nl/doi/full/10.1080/07393140701741005> (22 november 2007).

Conclusie

Historici moeten trachten de geschiedenis in een context te plaatsen en haar niet als gedetermineerd presenteren. Het gebruik van de Sonderweg-these moet daarom waar mogelijk vermeden worden, ondanks dat deze verscheidene correcte analyses en elementen bevat. Emoties die voortleven creëren perspectieven die mogelijk niet volledig objectief zijn, deze kunnen een verdelende en belemmerende werking hebben binnen de geschiedwetenschap. Historici kunnen hierdoor verstrikt raken in een geconstrueerd contraproductief paradigma.

De methode van Clark sluit meer aan bij die van de Sonderweg-auteurs dan Botermans methode, omdat Clark zich net als de Sonderweg-auteurs enkel richt op Pruisen. Clark doet dit echter bewust en weet door verschillende benaderingswijzen van de Pruisische geschiedenis alsnog waarschijnlijk een objectiever beeld te schetsen van de Duitse geschiedenis dan Boterman. Mede door Clarks focus op lokaal niveau, compromis, long durée en overleg.¹¹³ De methode van Boterman in *Moderne geschiedenis van Duitsland* lijkt op die van de sociaal-economische kritische Sonderweg-auteurs, hij weet geen eigen uniek perspectief te schetsen. Dit lukte hem wel in *Cultuurgeschiedenis van Duitsland*, maar het daar geschetste perspectief onderbouwt de Sonderweg-these.

Boterman lijkt in zijn taalgebruik sterker beïnvloed te zijn door het Sonderweg-perspectief dan Clark. Botermans beschrijvingen suggereren vaak dat hij de geschiedenis als gedetermineerd ziet. Boterman benut tevens verscheidene Sonderweg begrippen en lijkt zich hierdoor binnen het Sonderweg-debat te plaatsen. De Eigenweg die Boterman beschrijft is karakteristiek voor hoe weinig zijn visie en beschrijvingen daadwerkelijk van de Sonderweg-these afwijken, hierdoor kan zijn boek grotendeels gezien worden als een Nederlands werk met als leidraad het Sonderweg-perspectief.

Inhoudelijk kan men zien dat Botermans argumentatie aansluit bij het Sonderweg-debat. Boterman benadrukt het belang van een autoritair-militair verlangen onder burgers, de elite die bureaucratie en aristocratie benutte voor controle en om meerdere malen liberale revoluties ondermijnen. Clark benoemt deze aspecten ook, maar zal constant nuancering aanbrengen en liberale tendensen benadrukken. Bij het beschrijven van de Duitse moderne geschiedenis begeven historici zich echter al snel richting de Sonderweg-these, zeker wanneer zij de Pruisische autoritair-militaire geschiedenis beschrijven, het ontbreken van liberalisering uitvoerig beschrijven en de militaire en autoritaire 'bijzonderheden' van de Duitse geschiedenis willen benadrukken. Het gevaar is dat de Sonderweg-these beperkt perspectief oplevert en dat hier een eenzijdige waardering van de Duitse geschiedenis uit kan voortvloeien, namelijk enkel georiënteerd op continuïteit en verwaarlozing van discontinuïteit. De vertroebelende werking van de Sonderweg-these, waar contemporaine historici zoals Boterman zich van verlost wanen, is nog altijd actief zoals blijkt uit zijn werk. Aanvankelijk dacht ik dat Clarks boek veel dikker was en dat Clark hierdoor meer ruimte had voor nuance dan Boterman, maar dit bleek niet het geval. Clarks *Iron Kingdom* benut 377 bladzijden om de periode 1800-1947 te beschrijven terwijl Botermans *Moderne geschiedenis van Duitsland* 387 pagina's besteed aan de periode 1800-1945. Wel wil ik opmerken dat Botermans geschiedschrijving uitsluitend aandacht heeft voor de ontwikkeling richting het moderne Duitsland. Door deze focus zal er meer nadruk op grotere structuren zijn, de overheid en militaire periodes voorafgaand aan 1933-1945. De liberale en vooruitstrevende tendensen op lokaal niveau zijn hierbij van

---

¹¹³ New Political Science. A journal of politics and culture, 'Modern Germany. Light at the End of The Sonderweg?' (versie 3 maart 2017), <http://www.tandfonline.com.proxy.library.uu.nl/doi/full/10.1080/07393140701741005> (22 november 2007).

ondergeschikt belang door deze focus, terwijl Clark daar veel aandacht voor heeft. Door Botermans focus op Duitsland als eindpunt heeft het ook weinig nut om de geschiedenis van andere Duitse staten te schetsen, aangezien deze uiteindelijk zullen opgaan in het Pruisische-Duitse keizerrijk.

De Sonderweg-these is echter geen imaginaire constructie en zelfs de meest objectieve historici kunnen moeilijk ontkennen dat Duits nationaal beleid vaak ondemocratisch was, dat Duitse unificatie laat begon, dat de parlementaire overheid ineffectief functioneerde of belemmerd werd en dat Pruisen een sleutelrol vervulde in de Duitse geschiedenis.¹¹⁴ Verder hadden de Duitsers nooit een liberale revolutie meegemaakt zoals de Amerikanen, Fransen of Britten.¹¹⁵ Dit verklaart hoe Boterman de Sonderweg-these expliciet kan afwijzen, maar inhoudelijk vrijwel alle elementen lijkt te ondersteunen. Clark lijkt minder beïnvloed door het Sonderweg-denken dan Boterman, hetgeen opmerkelijk is omdat Boterman explicieter ageert tegen het gebruik van het Sonderweg-perspectief dan Clark. De complexiteit van de Duitse geschiedenis vergroot echter de verleiding om haar vanuit één visie of paradigma te beschrijven, mede daarom vallen veel contemporaine historici alsnog terug op de Sonderweg-these.¹¹⁶ Watson zei niet voor niks dat de zwarte bladzijde die Hitler achterliet in de Duitse geschiedenis de toekomstige historiografie over Duitsland blijvend zou overschaduwen, het feit dat deze lange schaduw nog steeds deels haar contour werpt over de Duitse geschiedschrijving en nuance belemmert is het bewijs van Watsons gelijk.¹¹⁷

Botermans boek suggereert in vergelijking met het werk van Clark dat niet tijd noch geografische afstand veel invloed lijkt te hebben op de schrijfstijl van de auteur, Botermans werk is immers ook van de 21^e eeuw en heeft een sterk gedetermineerde ondertoon. Het werk van Clark heeft niet deze gedetermineerde ondertoon en is slechts anderhalf decennium na Botermans geschiedschrijving over Duitsland verschenen. Beiden zijn ongeveer 'even' ver verwijderd van het Derde Rijk. Geografisch is het werk van Clark immers niet heel ver verwijderd van Duitsland, want de Australische auteur schreef dit werk in Cambridge en leefde in Engeland. Geografische afstand noch verstreken tijd is een valide argument om de grote contrasten tussen Boterman en Clark te verklaren. In Nederland is waarschijnlijk nog geen uitgesproken kritische houding ontwikkeld ten opzichte van het Sonderweg-perspectief, vandaar dat er weinig kritiek is op het werk van Boterman .

Voor verder onderzoek zou ik een breder literatuuronderzoek adviseren waarbij gekeken wordt naar meer Nederlandse, Duitse, Engelse en Franse auteurs. Het zou interessant zijn om in dit verband te onderzoeken of er een correlatie bestaat tussen de Duitse bezettingsgebieden in 1939-1945 en de mate waarin auteurs de Duitse geschiedenis karakteriseren als militair-autoritair of als liberaal en vooruitstrevend. Mijn onderzoek liet deels zien dat *De Duitse Phoenix* soms ook sterk deterministisch denken suggereerde, terwijl hier een tweede Nederlandse auteur hielp en deterministische suggesties of conclusies had kunnen afwijzen. Boterman stelde zelf in *Duitse daders* dat de Nederlandse samenleving sterk beïnvloed is door de Duitse bezettingstijd van Nederland.¹¹⁸ Het zou interessant zijn om conclusies betreffende de invloed van de Sonderweg-these op een groter niveau te zien en te zien of er een correlatie schijnt te bestaan tussen eenzijdige autoritaire-militaire nadruk beschrijving van de Duitse geschiedenis en de voormalige Duitse bezette gebieden.

---

¹¹⁴ Clark, *Iron kingdom*, xx; Maier, *The unmasterable past*, 102.

¹¹⁵ Clark, *Iron Kingdom*, xx; Maier, *The unmasterable past*, 103.

¹¹⁶ Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, 14, 15.

¹¹⁷ Watson, *German Genius*, 4, 5.

¹¹⁸ Boterman, *Duitse daders*, 7.

Literatuurlijst

Boterman, Frits, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam, Antwerpen, Utrecht 2013).

Boterman, Frits, *Duitse daders. De jodenvervolging en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*, (Amsterdam 2015).

Boterman, Frits, & Willem Melching, *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996).

Boterman, Frits, *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden* (Amsterdam 1996).

Clark, Christopher, *Prussia Iron Kingdom. The rise and downfall of Prussia 1600-1947* (Londen 2006).

Dassen, P., en Ton Nijhuis, 'Geschiedenis, identiteit en taboe. De tegenwoordigheid van het verleden van de Bondsrepubliek', in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis (red.), *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 9-22.

Fischer, Conan, *The rise of the nazis* (Manchester 1995).

Fischer, Fritz, *Hitler war kein Betriebsunfall. Aufsätze* (München 1991).

Fischer, Fritz, *Krieg der Illusionen. Die Deutsche politik von 1911-1914* (1969 Düsseldorf).

Geiss, Imanuel, *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit* (Berlin 1988).

Hollander, J. den, 'Helmuth Plessner. Historische plaatsbepaling van het nationaal socialisme', in: Henri Knop, Han van Ruiter en Arie J. Vanderjagt (red.), *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997) 255-266.

Lorenz, Chris, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 2008).

Lorenz, C., 'De Sonderweg in de Duitse historiografie na 1945. Posities, problemen en discussies', in: Beliën, Herman, en Gert J. van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991) 141-180.

Maier, Charles S., *The unmasterable past. History, holocaust and German national identity* (Cambridge 1988).

Meinecke, Friedrich, *Brandenburg, Preussen, Deutschland* (Stuttgart 1979).

Meinecke, Friedrich, *Die deutsche Katastrophe* (Wiesbaden 1946).

Mommsen, Hans, *Die Verspielte Freiheit. Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang 1918 bis 1933* (Berlijn 1989).

Nolte, Ernst, *Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit* (Berlin 1987).

Rosenberg, Hans, *Bureaucracy, aristocracy and autocracy. The Prussian experience 1660-1815* (Cambridge 1958).

Watson, Peter, *German Genius. Europe's Third Renaissance, the Second scientific Revolution, and the Twentieth Century* (Londen 2010).

Wehler, Hans-Ulrich, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen 1973).

Digitale publicaties

Bart van der Boom, 'Zo komen we niet verder II. Nogmaals Duitse Daders' (versie 9 januari 2016), <http://wijwetennietsvanhunlot.blogspot.nl/2016/01/zo-komen-we-niet-verder-ii.html#more> (21 februari 2017).

Jaap Engelsman, 'Pruisen' (versie 10 november 2006), <https://www.nrc.nl/nieuws/2006/11/10/pruisen-11227289-a1042614> (21 februari 2017).

New Political Science. A journal of politics and culture, 'Modern Germany. Light at the End of The Sonderweg?' (versie 3 maart 2017), <http://www.tandfonline.com.proxy.library.uu.nl/doi/full/10.1080/07393140701741005> (22 november 2007).

Wim Slagter, 'Moderne Duitse geschiedenis: tussen Trauma en Traum' (versie 10 januari 1997), <https://www.trouw.nl/cultuur/moderne-duitse-geschiedenis-tussen-trauma-en-traum~a6671a56/> (21 februari 2017).